

मुळा एज्युकेशन सोसायटीचे,

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

सोनई ता. नेवासा, जि. अहमदनगर.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या एम. कॉम पदवी

करीता

सादर करावयाचा

प्रकल्प अहवाल

शैक्षणिक वर्ष २०२०-२०२१

प्रकल्पाचे नाव

दुग्धशाळा (डेअरी फार्मिंगचा) अभ्यास करणे

संशोधन विद्यार्थी

अशोक संजय जाधव

(एम.कॉम)

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. दरंदले. एस .आर

प्रतिज्ञापत्र

या संशोधन अहवाल समाविष्ट करण्यात आलेले कार्य हे मी स्वतः केलेले कार्य आहे. त्यासाठी मला वेवळोवेळी मार्गदर्शकाकडून मार्गदर्शन मिळाले. मी संशोधनाचे कार्य संदर्भ खेरीज कोणाकडून कोणतीही मदत घेतलेली नाही. असे मी प्रतिज्ञापूरवक घोषित करतो. या संशोधनासाठी उपयोगात आणलेली संदर्भ पुस्तके विविध, प्रश्नावक्ता या सर्वांचा संदर्भ सूचीमध्ये निर्देश करण्यात आलेला आहे.

ठिकाण:

दिनांक :

विद्यार्थ्यांचे नाव

Jadhav

अशोक संजय जाधव

(एम.कॉम)

ऋणनिर्देशक

पुणे विद्यापीठाच्या पदविका अभ्यास अंतर्गत ज्या वेगवेगळ्या विषयांचा समावेश होतो. विद्यार्थ्यांच्या संशोधन पद्धतीची माहिती व्हावी म्हणून निरनिराळ्या विषयांवर पाहणी करून प्रकल्प अहवाल सादर करण्याचे काम विद्यार्थ्यांकडून पदविका परीक्षा भाग २ मध्ये घेतले. ही संशोधन करण्याची किंवा अहवाल सादर करण्याची संधी माला पुणे विद्यापीठाने उपलब्ध करून दिलेली आहे.

या संशोधनासाठी मला जी काही आवश्यक असणारी पुस्तके, मासिके ग्रंथालयामधील सेवकांनी उपलब्ध करून दिली त्यांच मी ऋणी आहे मला संशोधनासाठी मार्गदर्शक म्हणून लाभलेले प्रा. डॉ. दरंदले. एस.आर यांचा मी ऋणी आहे . त्यांनी केलेल्या वेगवेगळ्या मार्गदर्शनामुळे मी हा प्रकल्प पूर्ण करू शकलो. इतर माहिती पूर्वणारे माझे मित्र व प्रकल्प टाईप व डिझाईन करण्यासाठी मदत करणारे यांचा मी ऋणी आहे.

अशोक संजय जाधव

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

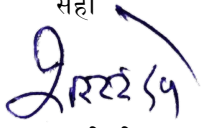
मोर्नई, ता. नेवासा जि. अहमदनगर

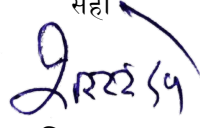
प्रमाणपत्र

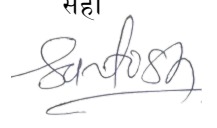
प्रमाणित करण्यात येते की, अशोक संजय जाधव एम. कॉम भाग २ याने २०२०-२१ सेमिस्टर चार मधील पेपर क्रमांक द प्रोजेक्ट वर्क या विषयांतर्गत दुग्धशाळा (डेअरी फार्मिंगचा) अभ्यास करणे हा प्रकल्प अहवाल सादर केलेला आहे.

दिनांक / /

स्थळ सोनई

सही

मार्गदर्शक

सही

विभागप्रमुख

सही

समन्वयक

अ.नं.	प्रकरणाचे नाव	शेरा
१	प्रस्तावना	
	१.१ प्रस्तावना	
	१.२ संशोधन विषय	
	१.३ संशोधनाची उद्दिष्टे	
	१.४ संशोधनाची पद्धती	
२	दुग्ध व्यवसाय आणि त्याचे राष्ट्रीय महत्व यांचे क्षेत्र	
३	दुग्धशाळा व्यवसायाकरिता बँकाकडून उपलब्ध आर्थिक सहाय्य	
४	बँक कर्जासाठी प्रकल्प तयार करणे	
	४.१ तांत्रिक	
	४.२ आर्थिक	
	४.३ व्यास्थापाकीय	
	४.४ इतर	
५	प्रकल्पाचे मूल्यमापन	
६	बँक कर्ज मंजूर करणे आणि त्याचे वितरण	
७	कर्ज देण्याच्या अटी सामान्य	
	७.१ खर्च	
	७.२ मार्जिन मनी	
	७.३ व्याज दर	
	७.४ सुरक्षा	
	७.५ कालावधी	
	७.६ विमा	
८	दुग्धशाळा शेती अर्थव्यवस्था	
	८.१ भांडवली किंमत	
९	दुग्ध व्यवसाय प्रगती	
१०	भविष्यातील दिशा	
११	दुग्ध व्यवसायातील समस्या	

प्रस्तावना

दुग्धव्यवसाय हे लहान / सीमांत शेतकरी आणि शेतमजुरांना सहाय्यक उत्पन्नाचे महत्त्वपूर्ण स्रोत आहे .

दूध व्यतिरिक्त, प्राणी पासून खत एक चांगला उपलब्ध

जमिनीचा कस आणि सुधारणा सेंद्रीय बाब स्रोत

पीक उत्पादनांसाठी. शेणाच्या गोबर गॅसचा उपयोग

घरगुती हेतूसाठी तसेच विहिरीमधून पाणी काढण्यासाठी इंजिन चालवण्यासाठी केला जातो .

अतिरिक्त चारा आणि शेती उत्पादनांचा जनावरांना आहार देण्यासाठी उपयोग होतो.

शेतीतील कामे व वाहतुकीसाठी जवळपास सर्व मसुदा शक्ती बैलांद्वारे पुरविली जाते. शेती हा बहुतेक हंगामी असल्याने दुग्धशाळेद्वारे अनेकांना नोकरी मिळण्याची शक्यता असते. अशा प्रकारे, डेअरी देखील वर्षभर रोजगार उपलब्ध करते. दुग्ध कार्यक्रमांचे मुख्य लाभार्थी हे छोटे / अल्पभूधारक शेतकरी आणि भूमिहीन मजूर आहेत.

संशोधनाचा विषय :-

दुग्धशाळा (डेअरी फार्मिंगचा) अभ्यास करणे

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. महाराष्ट्राच्या दुग्ध विकास आणि व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.
२. कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये दुग्ध व्यवसायाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
३. दुग्ध व्यवसाय विषयक केंद्र सरकारच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

सदर संशोधन विषय पूर्ण करण्यासाठी संशोधकाने द्वितीयक तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेतला आहे. या साठी संशोधकाने विविध माहिती पुस्तकाचा, शासनाचा अहवाल, मासिक वर्तमानपत्र व शासकीय संकेत स्तळचा वापर केला आहे.

दुग्ध व्यवसाय आणि त्यांचे राष्ट्रीय महत्त्व यांचे क्षेत्र

जगातील सर्वात मोठी पशुधन लोकसंख्या असलेल्या देशात आहे.

जगातील म्हशींच्या लोकसंख्येपैकी हे प्रमाण 57.3 टक्के आहे आणि जनावरांच्या 14.7 टक्के. दुधाच्या उत्पादनाचे मूल्य रू. २०११-१२

मध्ये 0,०5,484. कोटी रू. अकराव्या योजनेच्या (२०११-१२)

अखेरीस देशात एकूण दूध उत्पादन वार्षिक वर्षाकाचे १२7..9 दशलक्ष टन आहे आणि सन २०२० पर्यंत ही मागणी १

180० दशलक्ष टन होण्याची अपेक्षा आहे. ही मागणी साध्य

करण्यासाठी दूध उत्पादनात वार्षिक वाढीचा दर घ्यावा

लागतो. सध्याच्या 2.5% पासून 5% पर्यंत वाढवा . २०११-१२ मध्ये दुधाच्या उत्पादनाचा वार्षिक वाढीचा दर सुमारे%% आहे. अशा प्रकारे

फायदेशीर डेअरी फार्मिंगच्या माध्यमातून दुधाचे उत्पादन

वाढविण्याची प्रचंड संधी / क्षमता आहे .

दुग्धशाळा व्यवसायाकरिता बँकाकडून उपलब्ध आर्थिक सहाय्य

मोठ्या प्रमाणात खर्च असलेल्या दुग्ध योजनांसाठी, प्रकल्प अहवाल सादर करावा लागेल. आयटम

अर्थ अशा दुधाळ जनावरांचे खरेदी, शेडची बांधणी बांधकाम, म्हणून राजधानी मालमत्ता आयटम समाविष्ट होईल

उपकरणे इ एक / दोन महिने सुरुवातीच्या काळात आहार खर्च खरेदी भांडवलीकरण

आणि मुदत कर्ज म्हणून दिले. जमीन विकासासाठी लागणारी किंमत, कुंपण, विहीर खोदणे,

डिझेल इंजिन / पंप सेट चालू करणे, वीज जोडणी, अत्यावश्यक नोकरांचे क्वार्टर, गोडाऊन, वाहतूक वाहन,

दूध प्रक्रिया सुविधा इत्यादी कर्जासाठी विचार करता येईल. उच्च मूल्य प्रकल्पांसाठी कर्ज घेणारे नाबार्ड कन्सल्टन्सी सर्व्हिसेस (एनएबीसीओएनएस) च्या सेवांचा उपयोग करू शकतात ज्यांना व्यापक अनुभव आहे.

तपशीलवार प्रकल्प अहवाल तयार करणे.

बँक कर्जासाठी प्रकल्प तयार करणे

१ राज्य

पशुसंवर्धन विभाग, डीआरडीए, दुग्ध सहकारी संस्था / संघ / फेडरेशन / व्यावसायिक दुग्ध उत्पादक शेतकऱ्यांचा सल्ला घेत लाभार्थी तयार करू शकता . शक्य असल्यास लाभार्थ्यांनी

आसपासच्या पुरोगामी दुग्धशाळेतील तसेच शासकीय / लष्करी / कृषी विद्यापीठाच्या दुग्धशाळेस भेट देऊन दुग्धशाळेच्या फायद्याबाबत चर्चा करावी

. एक चांगले व्यावहारिक प्रशिक्षण आणि दुग्ध पालन व्यवसायात अनुभव

घेणे हितावह असेल. खेड्यांमध्ये असल्यास दुग्ध सहकारी संस्था

विशेषतः द्रव दुधाच्या विक्रीसाठी सर्व सुविधा पुरवितात. अशा सोसायटी, पशुवैद्यकीय मदत केंद्र, कृत्रिम रेतन केंद्र, दुग्धशाळेचे जवळपासचे स्थान निश्चित केले पाहिजे.

२. प्रकल्पामध्ये

युनिटच्या प्रकार आणि क्षमतेच्या आधारे तांत्रिक, आर्थिक आणि व्यवस्थापकीय बाबींविषयी सविस्तरपणे खालील माहिती समाविष्ट केली पाहिजे .

तांत्रिक:

१.जमीन आणि जमीन विकास (स्थान, क्षेत्र, उपयुक्तता, रस्त्याची निकटता, साइट नकाशा इ.)

२.प्रस्तावित क्षमता / दुभत्या जनावरांची संख्या

३.नागरी संरचना (शेड्स, स्टोअर रूम, दुधाची खोली, कार्यालयीन क्वार्टर, स्टाफ रूम इ.)

४.उपकरणे आणि वनस्पती आणि यंत्रसामग्री (चाफ कटर, सायलो खड्डा, दुधाची मशीन, फीड ग्राइंडर

आणि मिक्सर, दुधाची पिल / दुधाचे डबे, बायोगॅस प्लांट, बल्क कूलर,

उत्पादनांच्या उत्पादनासाठी उपकरणे , ट्रक / व्हॅन)

५.गृहनिर्माण गृह प्रकार (क्षेत्राची आवश्यकता - प्रौढ, Heifers (1-3 वर्षे), वासरे (1 वर्षापेक्षा कमी)

१.प्राणी (प्रस्तावित प्रजाती, प्रस्तावित जाती, खरेदीचा स्रोत, खरेदीचे ठिकाण, अंतर,

जनावरांची किंमत)

१.उत्पादनाचे मापदंड (स्तनपान करवण्याचा क्रम, दुधाचे उत्पादन (प्रति दिवस लिटर), दुग्धपान दिवस, कोरडे

दिवस, गरोदरपण दर, मृत्यू दर (%) - प्रौढ, तरुण स्टॉक)

२.आहार (चारा व खाद्य चा स्रोत - हिरवा चारा, कोरडा चारा, घनघोर. चारा पिकाची आवर्ती-

खरीप, रबी, उन्हाळा. चारा लागवडीचा खर्च, गरज व खर्च)

३.प्रजनन सुविधा (स्रोत, स्थान-अंतर (किमी.), वीर्य उपलब्धता, कर्मचाऱ्यांची उपलब्धता, प्रत्येक प्राणी / वर्षासाठी खर्च)

१.पशुवैद्यकीय मदत स्रोत (स्थान-अंतर (किमी.), कामगार व इतर कर्मचाऱ्यांची उपलब्धता, उपलब्ध सुविधांचे प्रकार, जर स्वतः ची व्यवस्था केली असेल तर-पशुवैद्यकीय काम

डॉक्टर / स्टॉकमन / सल्लागार, भेट देण्याचे

कालावधी , दिलेली रक्कम / भेट (रुपये), प्रत्येक जनावरांसाठी दर वर्षी खर्च)

१. वीज (स्त्रोत, एसईबीकडून मंजूरी, जोडलेले भार, वीज अपयशाची समस्या,

जनरेटरसाठी व्यवस्था)

१. पाणी (स्त्रोत, पाण्याची गुणवत्ता, पिण्यासाठी पुरेशी प्रमाणात उपलब्धता, स्वच्छता आणि

चारा उत्पादन, जर गुंतवणूक करायची असेल, तर रचना, रचना आणि किंमतीचा प्रकार)

१. दुधाचे विपणन (विक्रीचे स्त्रोत, विल्हेवाट लावण्याचे ठिकाण, अंतर (किमी.), किंमत कळली - (

दुधाचे प्रती लिटर), देय देण्याचे आधार, देय कालावधी

२. इतर उत्पादनांचे विपणन (प्राणी - वय, विक्रीचे ठिकाण, अपेक्षित किंमत, खत)

रक्कम / अनिमल, किंमत / युनिट (रुपये), रिक्त सशस्त्र पिशव्या- क्रमांक, किंमत / बॅग (रुपये)

आर्थिक:

१. आर्थिक व्यवहार्यता (परताव्याचा अंतर्गत दर, लाभ खर्च प्रमाण, निव्वळ वर्तमान मूल्य)

२. कर्जदाराची आर्थिक स्थिती (नफा प्रमाण, डेबिट इक्विटी रेशो, आयकर किंवा इतर कर जबाबदा date्या तारखेपर्यंत भरल्या आहेत की नाही, ऑडिट अद्ययावत आहे की नाही)

३. कर्ज देण्याच्या अटी (व्याज दर, ग्रेस कालावधी, परतफेड कालावधी, सुरक्षेचे स्वरूप)

व्यवस्थापकीय:

कर्जदाराचे प्रोफाइल

१. वैयक्तिक / भागीदारी / कंपनी / कॉर्पोरेशन / सहकारी संस्था / इतर

२. प्रस्तावित व्यवसाय व्यवस्थापित करण्याची क्षमता

३. प्रस्तावित क्रियेत किंवा इतरांचा अनुभव घ्या

४. आर्थिक सौम्यता

५. तांत्रिक आणि इतर विशेष पात्रता

६.तांत्रिक / व्यवस्थापकीय कर्मचारी आणि तेथील पर्याप्तता

इतर:

१.फायनान्सिंग बँकेचे नाव

२.प्रशिक्षण सुविधा

३.राज्य / केंद्र सरकार कडून मदत उपलब्ध

४.नियामक मंजूरी, काही असल्यास

प्रकल्पाचे मुल्याकन

तयार केलेली योजना बँकेच्या जवळच्या शाखेत जमा करावी. बँकेचा अधिकारी योजना तयार करण्यात किंवा विहित अर्ज भरण्यास मदत करू शकेल. त्यानंतर बँक त्याच्या तांत्रिक व्यवहार्यता आणि आर्थिक व्यवहार्यतेसाठी या योजनेची तपासणी करेल.

बँक कर्ज मंजूर करणे आणि त्याचे वितरण

तांत्रिक व्यवहार्यता आणि आर्थिक व्यवहार्यता सुनिश्चित केल्यानंतर ही योजना बँकेद्वारे मंजूर केली जाते. शेड तयार करणे, उपकरणे व यंत्रसामग्री खरेदी करणे, जनावरांची खरेदी करणे आणि एक / दोन महिन्यांच्या सुरुवातीच्या कालावधीसाठी फीड्स / चारा खरेदीसाठी आवर्ती खर्च यासारख्या विशिष्ट मालमत्ता तयार करणे या विरोधात 2 ते 3 टप्प्यांत कर्जाचे वितरण केले जाते. निधीचा शेवटचा उपयोग सत्यापित केला जातो आणि बँकांकडून सतत पाठपुरावा केला जातो.

कर्ज देण्याचा अटी सामान्य

7.1 खर्च

प्रकल्पाचा आराखडा स्थानिक परिस्थिती, युनिट आकार आणि प्रकल्पात समाविष्ट घटकांवर अवलंबून असतो. प्रचलित बाजारभाव खर्चात आल्यावर मानले जाऊ शकते.

7.2 मार्जिन मनी

मार्जिन हे कर्ज घेणारयाच्या श्रेणीवर अवलंबून असते आणि 10 ते 25% पर्यंत असते.

7.3 अंतिम कर्जदारासाठी व्याज दर

एकूण मार्गदर्शक सूचनांनुसार बँका व्याजदराचा निर्णय घेण्यास मोकळ्या आहेत. तथापि,

मॉडेल प्रकल्पांची आर्थिक व्यवहार्यता आणि दिवाळखोरी लक्षात घेऊन आम्ही व्याज दर १२

% प्रति गृहित धरला आहे

7.4 सुरक्षा

नाबार्ड / आरबीआय वेळोवेळी जारी केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सुरक्षा असेल.

7.5 कर्जाची परतफेड कालावधी

परतफेडीचा कालावधी योजनेतील एकूण अधिशेषांवर अवलंबून असतो. कर्जाची परतफेड योग्य मासिक / त्रैमासिक हप्त्यांमध्ये सहसा पाच ते सात वर्षांच्या कालावधीत केली जाईल.

7.6 विमा

प्राणी व भांडवलाची मालमत्ता वार्षिक किंवा दीर्घ मुदतीच्या मास्टर पॉलिसीवर विमा उतरविली जाऊ शकते, जिथे ते कधीही लागू असेल.

दुग्धशाळा शेती अर्थव्यवस्था

खाली 10 म्हशींचा एक मॉडेल प्रकल्प खाली देण्यात आला आहे. हे सूचक आहे आणि लागू इनपुट आणि आउटपुट खर्च तसेच फील्ड पातळीवर पाहिले गेलेले मापदंड देखील समाविष्ट केले जाऊ शकतात.

१. भांडवली किंमत

जनावरांची किंमत	५०००००
वाहतुकीचा खर्च	१००००
जनावरांच्या शेडचे बांधकाम	६००००
वासारचे बांधकाम	२४०००
चापकटरची किंमत आणि उपकरणे	६००००
एकूण	६५४०००

१ टेक्री आर्थिक मापदंड

प्राण्यांचा प्रकार	वर्गीकृत मुरी म्हैस
प्राण्यांची संख्या	१०
जनावरांची संख्या	५

जनावरांची किंमत	५००००
किलकिले जनावरांची किंमत	५०००
वाहतुकीची किंमत	१०००
सरासरी दुध उत्पादन	10
प्रती प्रौढ जानावारांसाठी मजल्याची जागा	५०
प्रति वासरांसाठी मजल्याची जागा	२०
प्रती चौरस फुटाच्या बांधकामाची किंमत	१२०
चाप कटराची किंमत	५००००
प्रती जनावराच्या उपकारनाची किंमत	१०००
विमा प्रीमियम	५
पशुवैद्यकीय मदत	१०००
एका पिशवीत एकाग्र फीड	५०
एकाग्र फीडची किंमत	१२
कोरड्या चार्यची किंमत	२
हिरव्या चार्याची किंमत	१
मजुरांची संख्या	१
मजूरीचा दरमहा पगार	४५००
बीज आणि पाणी	१५०
मार्जिन	२५
व्याज दर	१२
परतफेड कालावधी	५
दुध विक्री किंमत	२६
बराकाची विक्री किंमत	10
स्तनपानाचे दिवस	२७०
कोरडे दिवस	१५०

दुग्ध व्यावसायची प्रगती

दुग्धव्यवसायाची प्रगती प्रामुख्याने जमिनीची उपलब्धता, गुरांची संख्या, गुरांची उत्पादनक्षमता, लोकसंख्या, लोकांची क्रयशक्ती आणि भांडवलाची उपलब्धता या घटकांवर प्रामुख्याने अवलंबून आहे.

आपल्याकडील मोठ्या प्रमाणातील लोकसंख्या, गुरांची कमी प्रमाणातील उत्पादनक्षमता तसेच बहुसंख्य उत्पादकांकडे मर्यादित प्रमाणात असलेली जमीन यांमुळे दुग्धव्यवसायाच्या प्रगतीस मर्यादा आहेत. तथापि, स्वातंत्र्यानंतर या व्यवसायाची मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली आहे. सन २०१३-१४ या कालावधीत देशात १३७.७ दशलक्ष मेट्रिक टन व राज्यात १.१ दशलक्ष मेट्रिक टन दूध उत्पादन झाले, तर माणशी वापर देशपातळीवर २९९ ग्रॅम व राज्यात २१५ ग्रॅम याप्रमाणे आहे. सन २०१४-१५ या कालावधीत देशात १४३.३ दशलक्ष मेट्रिक टन व राज्यात ९.४ दशलक्ष मेट्रिक टन दूध उत्पादन अपेक्षित धरून कार्यक्रम राबविण्यात आला.

महाराष्ट्र शासनाच्या दुग्धव्यवसाय विकासाच्या संदर्भात प्रगतिशील धोरणामुळे व्यवसायाची प्रगती मोठ्या प्रमाणात झाली आहे. ग्रामीण / तालुका पातळीवर शीतकरण केंद्रे उभारण्यात आल्याने दूध संकलन मोठ्या प्रमाणात होत आहे. सन १९७० पासून संकरित गाई निर्मिती या कार्यक्रमांमुळे दूधउत्पादनात वाढ झाली आहे. दुग्ध उत्पादकांना उत्पादन खर्च विचारात घेऊन खरेदी दर दिल्यामुळे संकलनात वाढ झाली आहे.

भविष्यातील दिशा

भविष्यातील दिशा

देश पातळीवरील दुधाची उपलब्धता माणशी प्रतिदिन २९९ ग्रॅम तर राज्याची उपलब्धता २१५ ग्रॅम इतकी असून राज्यात सद्यःस्थितीत देशाच्या तुलनेत माणशी प्रतिदिन ८४ ग्रॅम इतका तुटवडा आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२ कोटी इतकी असून सध्याचे महाराष्ट्रातील दररोजचे दूध उत्पादन २४२ लाख लिटर असून देश पातळीवर पोचण्यासाठी दररोज राज्यात जवळपास ९४ लाख लिटर दुधाची कमतरता आहे. ही कमतरता भरून काढण्याकरिता शासनामार्फत विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

दुग्धव्यवसाय विभागामार्फत राबविल्या जाणा-या योजना

सधन दुग्ध विकास प्रकल्प - ३ केंद्र शासनाच्या कृषि, पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागामार्फत राज्यातील डोंगराळ, अर्वेिकसित व आदिवासी भागासाठी सधन प्रकल्प १०० टक्के अनुदानावर राबविण्यात येतो. या योजनेमध्ये डोंगराळ व मागासवर्गीय जिल्ह्यांचा समावेश करण्यात येत असून दूध महापूर योजनेमध्ये

समाविष्ट नसलेल्या तसेच समाविष्ट असलेल्या, परंतु रु.५०.०० लाखांपेक्षा कमी तरतूद असलेल्या जिल्ह्यांचा यामध्ये समावेश करण्यात येतो.

स्वच्छ दूध उत्पादन योजना केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत केंद्र हिस्सा ७५ टक्के व संबंधित जिल्हा/ तालुका संघाचा २५ टक्के हिस्सा या तत्वावर संरचनांचे बळकटीकरण वस्वच्छ दूध उत्पादन योजना राबविण्यात येते.

संघाचे पुनर्वसन गरजवंत जिल्ह्या संघाच्या पुनर्वसनाकरिता अर्थसंकल्पित तरतूद उपलब्ध करून याबाबतचे प्रस्ताव महानंदला (राष्ट्रीय दुधविकास मंडळास) सादर केले जातात. सदर योजनेअंतर्गत दूध संघांची देणी, शेतक-यांचे दुधाचे पैसे इत्यादी देणे यासाठी आर्थिक सहाय्य केले जाते. या योजनेसाठी केंद्र शासन ५० टक्के व राज्य शासन ५५ टक्के निधी देते

दुग्ध व्यवसायातील समस्या

आजही दुग्ध व्यवसायात दुधाच्या प्रतीनुसार भाव या संकल्पनेचा वापर होत नाही. दिवसेंदिवस दुधाच्या भेसळीचे प्रमाण वाढत आहे. शेतकऱ्याने दूध उत्पादित केल्यानंतर पुढील सर्व पातळ्यांवर दुधात जास्ती जास्त भेसळ होऊन शेवटी ग्राहकांना निकृष्ट दर्जाचे दूध पोहोचते. दूध गुणप्रत नियंत्रण यंत्रणेचे सक्षमीकरण आणि आधुनिकीकरण झाल्याशिवाय हा प्रश्न सुटणार नाही.

दुग्ध व्यवसायामध्ये चारा आणि खाद्याच्या नियोजनाचा अभाव हा सर्वात मोठा प्रश्न आहे. शेतकरी आणि शासनाला जास्त पसा देणाऱ्या या व्यवसायासाठी लागणाऱ्या चारा पिकाखाली फक्त दोन-तीन टक्केच क्षेत्र आहे. चारा पिकाला अनेक ठिकाणी पाण्याचीही उपलब्धता करून दिली जात नाही. दूध उत्पादकही वर्षभराच्या चाराचे नियोजन करत नाही. उपलब्धतेनुसार एकाच प्रकारचा चारा जनावरांना खाऊ घालतात. त्याचा परिणाम गाईच्या आरोग्यावर तसेच दुग्ध उत्पादनावर होतो.

ऊस कारखाना सुरू असताना जनावरांना केवळ उसाचे वाढे खाऊ घालून दुग्ध व्यवसाय केला जातो. परंतु वाढयामध्ये असलेल्या ऑग्निलेटमुळे जनावरांच्या शरीरातील कॅल्शियम कमी होऊन गाईचे आयुष्य कमी होते. गाईंना एकदल, द्विदल आणि कोरडा चारा संतुलित प्रमाणात देण्यासाठी योग्य नियोजन होत नाही. गरजेनुसार पोषणाचा अभाव ही एक मोठी समस्या दुग्ध व्यवसायामध्ये आहे.

नसर्गक पद्धतीने जनावराचे पालन केल्यास दुग्धोत्पादन वाढते. परंतु आपल्या पारंपरिक दुग्ध व्यवसायामध्ये जनावरांना गोठ्यामध्ये बांधून ठेवले जाते. शिवाय बंदिस्त गोठ्यात गाई जेथे चारा खातात, तेथेच त्यांचे शेण पडते. या शेणावरच त्या बसतात. त्यामुळे त्यांच्यात कासदाह या घातक आजाराचे प्रमाण वाढते. गाई आजारी पडण्याचे प्रमाण वाढून त्यांचा वैद्यकीय खर्च वाढतो. गोचिडांचे प्रमाण वाढून ताप येण्याचे प्रमाणही वाढते. दुग्ध व्यवसायात सुयोग्य तंत्रज्ञान निर्मिती आणि विस्तार, चांगल्या योजना, चांगल्या गुणप्रतीची दूध निर्मिती आणि वितरण यांसारख्या उणिवा आहेत. तसेच मजुरांची उपलब्धता, चाऱ्याचा अभाव, भांडवलाची उपलब्धता, दुधाचा दर याबरोबरच समाजाचा या व्यवसायाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन या समस्यांना तोंड देत या व्यवसायाला पुढे घेऊन जाणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील दुग्ध व्यवसाय

महाराष्ट्रात रोज तीन कोटी लिटर दूध उत्पादन होते. रोज १३५ कोटींची उलाढाल होते. एक कोटीपेक्षा अधिक दूध उत्पादक शेतकरी राज्यात आहेत. शेतीला पूरक असणारा हा व्यवसाय राज्यात सध्या मुख्य व्यवसाय होत असताना या व्यवसायाच्या जोरावर राज्याच्या विकासाला गती येत आहे. महाराष्ट्राच्या साठ वर्षांच्या वाटचालीत आणि विकासात या दूध व्यवसायाचा मोठा वाटा आहे. आज तो ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा ठरतो आहे...

शेती हाच भारतातील मुख्य व्यवसाय. ग्रामीण भागात आखवं कुटुंब शेतीवर अवलंबून असते. हरित क्रांतीनंतर शेतीमध्ये वेगवेगळे प्रयोग सुरू झाले. बागायती शेती, फळांच्या लागवडीकडे शेतकऱ्यांचा ओढा वाढला. मात्र, बहुतांशी कुटुंबाकडे मर्यादित शेती असल्याने पूरक व्यवसायाची गरज भासू लागली. यातूनच पशुपालनाच्या व्यवसायाला महत्त्व आले. सुरुवातीच्या काळात शेतीला दुग्धव्यवसाय हा जोडधंदा असेच स्वरूप होते. मात्र, गेल्या काही दशकांत दुग्धव्यवसाय चांगलाच विस्तारला. शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून सुरू झालेला हा व्यवसाय आता खरे तर, मुख्य व्यवसाय बनला आहे. खेडोपाडी आर्थिक उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत बनला आहे. ग्रामीण महाराष्ट्राचा आर्थिक डोलारा दुग्धव्यवसायाने पोसला आहे. दुग्धक्रांतीनंतर हा व्यवसाय आणखी प्रवाहीपणे सर्वत्र पसरला आणि त्यामुळे महाराष्ट्राच्या प्रगतीला आणखी हातभार लागला

शेती हा प्रमुख व्यवसाय असला तरी, त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अनेक घटक परिणाम करतात. कधी निसर्गाची अवकृपा, तर कधी धान्यमालाला मिळणाऱ्या दरातील तफावत, असा प्रकार होत असतो. यामुळे, दुग्धव्यवसाय हा सक्षम पर्याय वाटू शकतो. महाराष्ट्रात जवळपास पस्तीसहून अधिक मोठ्या सहकारी दूध संस्था व पंचवीस हजारांवर दूध डेअरी आहेत. खासगी दूध संस्थांची संख्या शेकडोच्या संख्येत आहे. तीस ते चाळीस हजार छोटे छोटे एजंट दूध संकलन आणि पुरवठा करतात. महाराष्ट्रातील रोजच्या दूध संकलनात साठ टक्के वाटा खासगी क्षेत्राचा, तर चाळीस टक्के दूध संकलन सहकारी संस्थांच्या संघाचा आहे. एक कोटी लोक या व्यवसायात असून, याबाबत महाराष्ट्र हा देशात सातव्या स्थानावर आहे. रोज राज्यात दीड कोटी लिटरपेक्षाही अधिक दूध संकलन होते. प्रत्यक्ष उत्पादन मात्र तीन कोटी लिटर होते. म्हणजे रोज राज्यात या व्यवसायात १३५ कोटींची उलाढाल होते. यावरून राज्यात हा व्यवसाय किती मोठ्या प्रमाणात आहे हे स्पष्ट होते.

महाराष्ट्र हा अलीकडच्या काळात दूध उत्पादनात देशात अग्रेसर राज्य म्हणून ओळखला जातो. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करत दूध संकलनापासून ते दुग्धजन्य पदार्थ तयार करण्यापर्यंत महाराष्ट्राने या व्यवसायाच्या माध्यमातून प्रगतीचा नवा आयाम उभा केला. कोल्हापूर, सांगली, सातारा, सोलापूर या भागातील दूध व्यवसाय संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. या भागातील दुग्धउत्पादनांची निर्यात अनेक देशांना होते. पश्चिम महाराष्ट्र हा दूध पट्टा म्हणून ओळखला जातो. अनेक सहकारी आणि खासगी दूध संस्थांच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात गेल्या काही वर्षांत दूध व्यवसायाला प्रचंड उभारी आली आहे. या व्यवसायाने ग्रामीण भागात समृद्धीचे नवीन वारे वाहत असताना महिलाही आत्मनिर्भर झाल्याचे दिसत आहे. यामुळे केवळ पश्चिम महाराष्ट्रात नव्हे, तर पूर्ण महाराष्ट्रात धवलक्रांती झाली आहे.

शेतकऱ्यांच्या दुधाला अलीकडे अतिशय चांगला भाव मिळत आहे. तो मिळावा म्हणून राज्यात अनेकदा दूध उत्पादकांनी आंदोलने केली. त्यातून भाव वाढले. महाराष्ट्रात तीन टप्प्यांत 'दुधाचा महापूर' ही योजना राबवण्यात आली. यातून अनेक ठिकाणी दूध प्रकल्प, पशुखाद्य प्रकल्प, शीतकेंद्रे उभारण्यात आले. बाटलीबंद दूध, दूध भुकटी कारखाना, दुग्धशाळा या माध्यमातून या व्यवसायाचा प्रसार वाढत गेला. सध्या महाराष्ट्रात ऐंशी टक्के दूध हे गायीचे आहे. या व्यवसायाचा सुनियोजित विकास व्हावा म्हणून १९५८ मध्ये दुग्ध व्यवसाय विकास विभागाची स्थापना झाली. १९९१ मध्ये हा व्यवसाय सहकारी क्षेत्राकडे सोपविण्यात आला. ग्रामीण भागातील जादा दूध मोठ्या शहरातील ग्राहकांना

पोचविण्यासाठी राज्यात विविध ठिकाणी ३८ शासकीय दूध शाळा, ८१ दूध शीतकरण केंद्रे स्थापन करण्यात आली.

प्रश्नावली

१. दुध उत्पादकाचे पूर्ण नाव:-

२. गावाचे नाव:-

३. दुध उत्पादाचे वय:-

४. शिक्षण :

प्राथमिक

माध्यमिक

उच्च माध्यमिक

पदवी

पदवुत्तर

५. कुटुंबातील सदस्य संख्या :

पुरुष	स्त्री	मुले	एकूण

६.उत्पादनाचे मार्ग :

शेती	
मजुरी	
दुग्ध व्यवसाय	
नोकरी	
इतर	

७.आपला प्रमुख व्यवसाय कोणता :

शेती	
मजुरी	
दुग्ध व्यवसाय	
इतर	

८.आपला पूरक व्यवसाय कोणता :

शेती :-

मजुरी :-

दुग्ध व्यवसाय :-

इतर :-

कुक्कुटपालन:-

शेळीपालन :-

९. आपल्याकडे दुध देणाऱ्या गायींच्या जातीची वर्गवारी :-

गावरान :-

खिलारी :-

गिर :-

संकरीत :-

इतर :-

१०. आपण दुध वाहुतुकीसाठी कोणते साधन वापरता :-

सायकल :-

मोटारसायकल :-

जीप :-

इतर :-

११. आपण दररोज किती लिटर दुध डेअरीला घालता ?

लिटर :-

आपण दुधाची विक्री कशी करता :-

सहकारी डेअरी :-

स्वताची डेअरी :-

खाजगी डेअरी :-

१२. दुध संस्था किती दिवसांनी पेमेंट करते :-

दररोज :-

१५ दिवसातून :-

एक महिन्यातून :-

१३. मिळणारा बाजारभाव योग्य आहे का नाही?

होय/नाही

१४. आपण जनावराचा विमा उतरविला आहे का?

होय/नाही

१५. जनावरे दगावल्यास विमा रक्कम मिळते का?

होय/नाही

संदर्भ सूची

१. दुग्ध उत्पादन व दुग्ध व्यवस्थापन दक्षिणकर ना.पु. मंगेश प्रकाशन, नागपुर,
२. बळीराजा मासिक कृषी विज्ञान प्रकाशन पुणे.
३. दुग्ध व्यवसाय विशेष अंक गोडवा प्रकाशन पुणे. ४. सोबले बाळकृष्ण सहकारातील दुग्ध व्यवसाय, कृषी विज्ञान प्रकाशन पुणे.
५. सहकार चळवळ एक दृष्टीक्षेप. ६. ग्रामिण विकासातील दुग्ध व्यवसाय चव्हाण व भोईटे
७. दुग्ध व्यवसाय विस्तार अर्जिक्य तारा पब्लिकेशन मुंबई

• Webliography

1. www.amul.com

2. www.amul.org

j. www.austretrade.com

4. www.indiadariy.com

3 www.motherdary.com

